

лишаються – безкоштовна освіта, боротьба з дискримінацією. Та все ж таки держави пострадянського простору стоять на шляху вирішення цих питань і створення справедливого суспільства. На погляд авторки, країни СНД повинні продовжувати співпрацювати з ЮНЕСКО в галузі освіти, проводячи нові конференції, вдосконалюючи своє законодавство для майбутніх поколінь.

1. Бернет Н. ЮНЕСКО и образование: какими они должны быть? / Н. Бернет // Высшее образование в России: научно-педагогический журнал Министерства образования и науки РФ / Министерство образования и науки РФ. – 2008. – № 11. – с. 110-119. 2. Бюро ЮНЕСКО в Москве: Доклад о деятельности 2000 – 2001. – М., 2001. – 87с. 3. Бюро ЮНЕСКО в Москве по Азербайджану, Армении, Беларуси, Грузии, Республике Молдова и Российской Федерации: Доклад о деятельности 2002 – 2003. – М., 2003. – 33 с. 4. Бюро ЮНЕСКО в Москве по Азербайджану, Армении, Беларуси, Грузии, Республике Молдова и Российской Федерации: Доклад о деятельности 2004 – 2005. – М., 2005. – 41с. – Режим доступу до документа: http://www.unesco.ru/files/publ/rf_book.pdf – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 5. Бюро ЮНЕСКО в Москве по Азербайджану, Армении, Беларуси, Грузии, Республике Молдова и Российской Федерации: Доклад о деятельности 2006 – 2007. – М., 2007. – 108с. – Режим доступу до документа: http://www.unesco.ru/files/docs/common/2007/publications/office_report_2006_2007.pdf – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 6. Всемирный доклад по образованию, 1998 г.: Учителя, педагогическая деятельность и новые технологии / ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО, 1998. – 175с. 7. Грушова А. Т. Співпраця України з ЮНЕСКО та ЮНЕСКО в галузі захисту прав дитини / А. Т. Грушова //

Науковий вісник Дипломатичної Академії Наук. – Вип. 10. Зовнішня політика і дипломатія: погляд із XXI століття. Част. I. 2004. – с. 226–236. 8. Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования. – Режим доступу до документа: <http://www.unesco.ru/rus/pages/Admin/01122004193118.php> – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 9. Конвенция о техническом и профессиональном образовании. – Режим доступу до документа: <http://www.unesco.ru/docs/tech-ed.pdf> – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 10. Конференция X: Резолюция совместного заседания министров образования государств-участников СНГ и представителей ЮНЕСКО "Перспективы развития взаимодействия министерств образования государств-участников СНГ и ЮНЕСКО в области образования". – Режим доступу до документа: <http://www.cis.unibel.by/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=427&mode=thread&order=0&thold=0> – Офіційний сайт Співдружності Незалежних Держав. 11. Костенко О. З місією інтелектуально співробітництва / О. Костенко // Політика і час. – 1994. – № 12. – с. 58 – 63. 12. Підсумковий документ Міжнародної конференції "Університети – Міжнародні відносини – ЮНЕСКО" під егідою ЮНЕСКО // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 37. Разст. 1. – 2002 – с. 271 – 274. 13. Пуховська, Л.П. Проблеми інтеграції педагогічної освіти України в загальноєвропейський освітній простір // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 1999. – № 3. – с. 67-71. 14. Реформа и развитие высшего образования: Програмный документ / ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО, 1995. – 49 с. 15. Саламанская декларация и рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями. – Режим доступу до документа: <http://www.unesco.ru/docs/salamanka.pdf> – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 16. ЮНЕСКО в Российской Федерации: Отчет о работе Московского Бюро ЮНЕСКО 1998 – 1999. – М., 1999. – 57с.

Надійшла до редколегії 28.04.09

І. Даценко, асп.

ІНСТИТУТ ПРИВАТ-ДОЦЕНТІВ ТА ПІДГОТОВКА МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Статтю присвячено проблемі підготовки викладачів для вищої школи Російської імперії. Особлива увага приділяється характеристиці інституту приват-доцентів та основних умов його розвитку у російському університеті.

The article is devoted to the problem of the teachers' training for Russian empire's universities. In the article is pointed out the description of the private-docents' institute and the main conditions of it development in Russian university.

Протягом усього ХІХ ст. розвиток російських університетів відбувався паралельно із постійним пошуком можливих теоретично-організаційних основ підготовки викладачів для навчальних закладів країни. Проблема підготовки молодих науковців з кожним роком загострювалася, підтвердженням чого є збільшення кількості відкритих кафедр, які протягом довгого часу залишалися вакантними. Наприклад, на 1870 р. у 6 російських університетах (Московському (1755 р.), Дерптському (1802 р.), Казанському (1804 р.), Харківському (1804 р.), Санкт-Петербурзькому (1819 р.), Київському (1834 р.)) нараховувалося 222 незаняті викладацькі посади, а у нововідкритих (Новоросійському (1865 р.) та Варшавському (1869 р.)) – 129 [8, с. 2]. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів завжди відносилася до актуальних питань академічного життя університетів. Одним із можливих шляхів вирішення постійної проблеми дефіциту професорів в університетах Російської імперії є запропонована у 1862 р. програма щодо відновлення інституту приват-доцентів.

Дореволюційна (П. Ферлюдін [28], Ю. Кулаковский [12], П. Мілюков [15; 16], С. Рождественський [22], В. Мякотін [17],) та радянська (А. Сінецький [23], К. Галкін [4], Г. Щетинина [45], Є. Соболева [24]) історіографія представлена працями переважно описово-загальнюючого характеру, автори яких, досліджуючи проблему історії вищої освіти Російської імперії, побіжно згадують про інститут приват-доцентства та умови його існування у російському університеті. Сучасна російська історіографія представлена роботами А. Іванова [6; 7], А. Авруса [2], колективно працюю співробітників Науково-дослідного інституту вищої освіти "Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г." [3], самостійним дослідженням Г. Перковської

[19] й вирізняється підвищеною цікавістю до питання підготовки науково-педагогічних кадрів у російському університеті. Із числа українських дослідників варто виокремити праці Т. Попової [20; 21], увага якої зосереджується переважно на аналізі розвитку інституту приват-доцентів у Новоросійському університеті. Проте, охарактеризована історіографія не дозволяє комплексно реконструювати механізм підготовки молодих науковців в інституті приват-доцентів та визначити основні умови його розвитку в середовищі університетської освіти. Відповідно, мета роботи полягає у висвітленні наступних питань: по-перше, характеристика інституту приват-доцентів як одного із можливих шляхів вирішення проблеми поповнення професорсько-викладацького корпусу; по-друге, оцінка основних умов розвитку приват-доцентства у російському середовищі вищої освіти; по-третє, аналіз відмінностей правового становища приват-доцента та доцента у російському університеті.

Вперше інститут приват-доцентства (доцентства), за зразком німецьких університетів, введений Статутом 1842 р. в Університеті Св. Володимира як розсадник ад'юнктів й професорів [13, с. 68]. Наступного року це право отримали й інші російські університети (Московський, Казанський, Харківський та Санкт-Петербурзький) [13, с. 88], а Дерптський – ще у 1803 р. (§91) [27, стб. 145], а від 1839 р. мав штатного доцента із заробітною платнею у розмірі 1200 крб. та правами, що прівніються до положення штатного ад'юнкта.

Потрібно підкреслити, що перенесена практика західноєвропейської освіти у російське наукове середовище не принесла очікуваних результатів. Тобто, юридично звання приват-доцента в системі вищої освіти Російської імперії існувало у перш. пол. ХІХ ст., однак, насправді ця

практика залишилася простою формальністю. Характеризуючи означену ситуацію, професор Московського університету М. Любимов називає декілька основних причин невдалого експерименту, зміст яких ґрунтується на російських поняттях та традиціях. По-перше, існування інституту приват-доцентства можливе лише за наявності академічної свободи, по-друге, системи гонорарів й, по-третє, обов'язкового незалежного університетського екзамінування кандидатів у приват-доценти "на здібності" [13, с. 57–66, 71, 72].

Наступним етапом в історії російської університетської освіти та інституту приват-доцентства стала освітня реформа 1863 р., яка остаточно проголосила необхідність існування інституту. Ідея відкриття приват-доцентства, перш за все, розглядалася російськими реформаторами як надійний спосіб природного поповнення лав професорського колективу, омолодження викладацького складу шляхом вливання нових сил, які сприятимуть появі наукової конкуренції та підвищення кваліфікаційного рівня викладачів.

По-перше, Статутом 1863 р. було законодавчо оформлено умови існування приват-доцентства. Введено, окрім посади штатного викладача, поняття і "позаштатного". Відтепер кожний факультет отримав право мати необмежену кількість позаштатних викладачів у званні приват-доцентів (§6), які не відносилися до особового складу університету та становили основу нештатного корпусу, призначалися кожного академічного року із дозволу опікуна навчального округу та отримували винагороду за викладацьку діяльність із спеціальних резервів університету (§74) [26, с. 4, 25].

По-друге, визначено та уніфіковано критерії підбору кандидатів у звання приват-доцентів для всіх університетів імперії. Відповідно до положень статуту, приват-доцентами могли бути випускники університетів, які мають вчену ступінь кандидата наук (й лікаря із відзнакою на медичному факультеті) та представили на розгляд факультету дисертацію *pro venia legendi* (з лат. "на право читати лекції") й публічно її захистили (§68) [26, с. 23; 2, с. 29]. Обов'язковою вимогою для отримання права читати лекції у званні приват-доцента є проведення двох відкритих лекцій у присутності факультету: однієї – на тему за власним вибором кандидата, іншу – призначену радою факультету (§69) [26, с. 23]. Якщо представлену дисертацію та пробні лекції було оцінено позитивно, рада університету, згідно із рішенням опікуна округу, мала право присвоїти кандидату звання приват-доцента та дозволити читати в університеті підготовлений курс із вибраних наук. Наголосимо, що попередньо охарактеризовані умови отримання звання приват-доцента були обов'язковими практично для всіх пошукачів, а поодинокі виключення поширювалися лише на відомих у науковому колі кандидатів. Одним із яких, наприклад, був екстраординарний професор Київської духовної академії, магістр Ф. Терновський, а із 1869 р. і приват-доцент Університету Св. Володимира по предмету "Російська церковна історія". Історико-філологічний факультет прийняв рішення допустити кандидата до читання лекцій студентам у званні приват-доцента на індивідуальних умовах: без представлення дисертації та проведення лише однієї пробної лекції [34, арк. 2–3].

По-третє, можливість видавати посвідчення на право читати лекції у званні приват-доцента отримали всі вищі навчальні заклади, незалежно від вибору майбутнього місця працевлаштування. Наприклад, кандидат Л. Куперник отримав посвідчення на право читати лекції у званні приват-доцента кафедри карного права на юридичному факультеті Московського університету, а про-

хання про зарахування до числа приват-доцентів, хоча і не реалізоване, подав до Київського [39, арк. 1, 3 зв.].

Однак, необхідно звернути увагу, що отримане право кожним вищим навчальним закладом видавати посвідчення на право читати лекції студентам у званні приват-доцента завжди критикувалося професорськими колективами як проблема необ'єктивності та неоднаковості вимог рад університетів до пробних лекцій кандидатів, що з часом перетворювалася на проблему невідповідності навчального рівня потребам різних університетів. Пояснюючим прикладом охарактеризованої дискусії є розповідь доцента кафедри загальної терапії та фармакології Київського університету В.-Г. Стадіона щодо оцінювання пробних лекцій в університетах Російської імперії: "... Московський університет може бути поблаглившим до пробних лекцій, а от Харківський – навпаки ..." [5, с. 262] або ж, наприклад, характеристика відмінностей умов отримання звання приват-доцента у Військово-медичній академії професора кафедри дерматології та сифілідології Університету Св. Володимира М. Стуковенкова, яка вимагала від кандидата проведення обов'язкових 3-х пробних лекцій [31, арк. 4 зв.].

На відміну від інших російських університетів, у зв'язку із особливостями історичного розвитку, керівництво Університету Св. Володимира завжди прискіпливо ставилося до національної приналежності професорсько-викладацького та студентського складу. 27 лютого 1863 р. Міністерством народної освіти (МНО) видано розпорядження, яке встановлювало обмежений доступ до середовища викладачів особам польського та єврейського (від 1866 р.) походження, натомість для заміщення вакантних посад надано перевагу особам російського походження. Згадаємо, наприклад, справи кандидатів у звання приват-доцентів, яких було не допущено до служби в університеті через приналежність до "ненадійної" національності (магістра І. Бодуен-де-Куршене (1871 р.), доктора медицини Фінкеля (1875 р.), лікаря Залесського (1883 р.), доктора медицини Б. Червінського (1889 р.)). Як виняток, на медичному факультеті протягом 11-ти років (1868 – 1880 рр.) у званні приват-доцента доктор медицини Е. Мандельштом (єврейського походження) читав лекції з предмету "Офтальмологія", а протягом 1876 – 1880 рр. був завідувачем Офтальмологічної клініки на факультеті [30, арк. 1–6; 44, арк. 1–1 зв.; 41, арк. 6].

Університетський статут 1884 р. вніс корективи у систему підготовки майбутніх викладачів для вищих навчальних закладів та особливий акцент поставив на методику виховання молоді зміни професорів. По-перше, змінено цінності підготовки кандидатів до професорського звання, відтепер надано перевагу вихованню викладачів для російських університетів на вітчизняному ґрунті, у той же час дано новий поштовх інституту приват-доцентів [3, с. 105]. По-друге, внесено зміни до структури особистого складу університетів – ліквідовано вчене звання доцента, а відкриту посаду заміщено приват-доцентом [18, стб. 465], який відтепер рахується штатним викладачем, що отримує обов'язкову винагороду за викладацьку діяльність із спеціальної штатної суми, розмір якої визначався МНО індивідуально для кожного [17, с. 80]. Відповідно до положення статуту, шлях до заміщення відкритих університетських кафедр по всіх факультетах лежав виключно через приват-доцентство. Тобто, кожен імовірний кандидат на професорську посаду обов'язково повинен мати вчену ступінь доктора відповідного розряду наук та 3-х річний викладацький досвід у званні приват-доцента (§99) [18, стб. 468–470].

По-третє, процедура отримання вченого звання приват-доцента новим статутом була дещо спрощена. Відтепер кандидати, які мають вчений ступінь чи то магістра, чи доктора, не подавали до факультету дисертацію *pro venia legendi*. Звернемо увагу, що право балотуватися у приват-доценти отримали всі бажаючі: особи, що мають вчені ступені; професори інших навчальних закладів та вчені, які отримали наукову славу власними працями, звичайно після пробного проведення двох лекцій; магістранти (особи, що склали магістерські іспити, але публічно не захистили дисертації [14, с. 306–307; 39, арк. 4]), які 3 роки тому закінчили університетський курс (обов'язкова умова) та мають посвідчення про право читати лекції у званні приват-доцента, надане одним із російських університетів (§109) [18, стб. 469]. Так, описуючи роки проведені у Московському університеті у званні приват-доцента (1886 – 1895 рр.), П. Мілюков згадує, що складення магістерських іспитів та проведення двох пробних лекцій відкривали шлях молодим науковцям для вступу до наукового середовища [15, с. 127]. Навіть звання приват-доцента було присвоєно магістрантці М. Васюхнової фізико-математичним факультетом Університету Св. Володимира у 1914 р., аналогічно право читати лекції у званні приват-доцента з предмету "Російська історія" отримала у 1916 р. магістрантка, вчителька історії Київської жіночої гімназії Н. Полонська [42, арк. 16; 1, с. 131–132].

По-четверте, було остаточно введено систему оплати за університетське навчання, тобто систему гонорарів (§129 – 130). За рахунок гонорарних коштів влада намагалася збільшити заробітну платню викладачів університетів та підтримати ініціативу молодих науковців, активізувати наукову діяльність за рахунок появи конкуренції у викладацькому колективі. Проте, величина гонорарів у російських університетах залежала не від кількості лекцій, а від величини потоків та обов'язковості лекційних курсів. Таким чином, створювалися умови нерівноправного становища для російських викладачів [17, с. 77]. Затверджений МНО навчальний план чітко визначав перелік обов'язкових курсів для кожного студента, виконання якого дозволяло складати випускні іспити, та й взагалі надавало право бути студентом університету. Відповідно до встановленої системи університетського навчання Російської імперії, талановитий професор, лектор обов'язкового курсу на малочисельному факультеті, отримував незначний гонорар, а бездарний викладач багатолюдного факультету, проводячи лекції у напівпустій аудиторії, отримував значну гонорарну суму. Так само і професор, читаючий лекційний курс студентам першого року, завжди отримував більший гонорар у порівнянні із викладачем на четвертому. Російський історик В. Мякотін, аналізуючи практику гонорарів в університеті Російської імперії, називає її системою "професорського гонорару", оскільки механізм навчального процесу працював лише на користь забезпеченої матеріально групи викладачів, залишаючи поза увагою інтереси молодих науковців [17, с. 76, 84]. Таким чином, гонорарна практика у російському університеті не була визнана й, на противагу поставленим цілям, поширила конфлікти серед викладачів та на поч. XX ст. була відмінена [2, с. 32].

По-п'яте, законодавство 1884 р. створює умови для встановлення конкуренції у викладацькому колективі. Професори отримали право проводити заняття (як лекційні, так і практичні), окрім обов'язкових, призначених факультетом, і з інших предметів (§68). Одночасно приват-доцентам надано можливість викладати не лише спецкурси, але й на рівні конкурувати із професора-

ми, читаючи паралельно обов'язкові лекційні курси. Тобто, якщо предмет читався одночасно різними викладачами, студент отримував можливість обирати лектора та його курс (§73), окрім обов'язкових предметів, визначених спеціальністю (§72). Професор Харківського університету В. Бузескул, аналізуючи можливість утворення конкуренції шляхом введення паралельних курсів, розповідає, що свобода вибору предмету та викладача у російському університеті при існуванні навчальних програм та екзаменаційних вимог не видавалася можливою. Описуючи практику паралельних курсів у Харківському університеті, він визначає основні причини, які стримували розвиток: це невелика аудиторія слухачів на окремих факультетах та недостатня кількість викладачів, небажання самих професорів конкурувати одне з одним. Тим більше, що протягом перших 10 років (1884 – 1894 рр.) фактично була лише єдина практика проведення паралельних курсів на юридичному факультеті з предмету "Карне право", реалізована професорами різних кафедр [11, с. 275]. Досить показовою й, певною мірою, парадоксальною для російського університету XIX ст. була ситуація, що склалася у Санкт-Петербурзькому університеті, де приват-доцентом М. Туган-Барановським та професором А. Георгієвським читалися паралельні курси з політичної економіки, і число студентів на окремих лекціях приват-доцента значно перевищувало кількість присутніх у професора [3, с. 130]. Таким чином, умови для появи конкуренції у професорсько-викладацькому колективі та між штатними викладачами й приват-доцентами нібито були створені, однак, очікувані результати залишилися виключно теоретичними. Оскільки, по-перше, характерною особливістю навчально-викладацького процесу, швидше навіть, неписаною традицією, був звичай призначати професорів лекторами обов'язкових курсів, а доцентів та приват-доцентів – спецкурсів, які найчастіше відносилися до тематики їхнього дисертаційного дослідження [2, с. 30]. У своїх спогадах П. Мілюков зазначає, що приват-доцентура давала право читати переважно необов'язкові курси для студентів [15, с. 136]. По-друге, російські університети не могли дозволити собі розкіш відкриття двох паралельних курсів через дефіцит наукових сил, свідченням чого є призначення приват-доцентів лекторами обов'язкових предметів. Таким чином, головна мета впровадження системи гонорару в університетах Російської імперії не була реалізована. Інститут приват-доцентів за рахунок гонорарів не був матеріально забезпечений.

Кількість приват-доцентів не була обмежена матеріальними ресурсами університетів та можливістю отримання гонорару в університетах й визначалася виключно потребами кожного факультету окремо. Наприклад, М. Карєєв зазначає, що протягом 1881 – 1884 рр. кількість приват-доцентів у Санкт-Петербурзькому університеті зросла від 14 до 82, у Московському – від 11 до 120, у Харківському – від 5 до 50, у Казанському – від 10 до 42, в Університеті Св. Володимира – від 11 до 39 (у 1894 р. – 37 [25, с. 63–68]) [9, с. 253]. За підрахунками Г. Щетиніної, у 1894 р. загальна чисельність приват-доцентів у 6 університетах Російської імперії (Московський, Санкт-Петербурзький, Харківський, Казанський, Київський, Новоросійський) становила 321, а на початку XX ст. приват-доцентура забезпечила викладачами російські університети [45, с. 169].

Обов'язки та права приват-доцентів були законодавчо визначені та базувалися на добровільних засадах й закріплювалися їх згодою із радою факультету, рішення якої затверджувалося опікуном округу. Кожен із приват-

доцентів мав право обирати предмет й теми спецкурсів відповідно до затверджених навчальних програм (тобто, пропонувати програми самостійно розроблених спецкурсів до схвалення [21, с. 227]), використовувати допоміжні установи університету, брати участь у екзамінуванні на вчену ступінь кандидата наук та звання дійсного студента (§75), на період перебування у званні приват-доцентів користуватися всіма привілеями статських чиновників (хоча і не відносяться до числа державних (§138) [26, с. 25, 27, 40]). В окремих випадках приват-доцентам створювалися спеціальні умови для викладацької діяльності. Проте, за словами професора Санкт-Петербурзького університету В. Шимкевича, приват-доценти не мали права на виявлення власних потреб для навчального процесу [10, с. 171]. Як виняток, з дозволу МНО приват-доценту Університету Св. Володимира Е. Мандельштому дозволено проводити демонстративні лекції студентам на квартирі у той же час, який був визначений розкладом навчального плану медичного факультету на перше півріччя 1870 – 1871 академічного року. Визначною обставиною у справі отримання дозволу керівництвом факультету для проведення приват-доцентом занять було визначення курсу "Офтальмологія" приват-доцента особливо корисними для студентів-медиків за умови присутності хворих, які виступали науковим матеріалом [37, арк. 1].

Наголосимо, що приват-доцентство не надавало жодного привілейованого становища. Єдиною і найголовнішою перевагою для майбутнього службовця було право зараховувати час, проведений ним на викладацькій посаді у званні приват-доцента, у термін вислуги років на пенсію (§145 п.1) [26, с. 42; 30, арк. 3]. Наприклад, у дійсну службу О. Кістяківському було зараховано період його перебування у званні приват-доцента Університету Св. Володимира як лектора обов'язкового курсу із предметів "Карне право" та "Юридичне судочинство" (1864 – 1867 рр.) [38, арк. 37]. Відповідно до змін, введених Статутом 1884 р., обов'язковою умовою зарахування педагогічного стажу приват-доценту була умова його приналежності до числа штатних викладачів одного із вищих навчальних закладів (§150) [18, стб. 473]. На основі охарактеризованої статті, прохання приват-доцента предмету "Грецька словесність" Університету Св. Володимира статського радника М. Фоккова про зарахування йому 3 річного терміну у дійсну службу для призначення пенсії було відмовлено [40, арк. 3].

Натомість, чітко визначеної заробітної платні за викладацьку діяльність приват-доценти не мали. Відповідно до штатного розпису, вони отримували за свою роботу винагороду із спеціальної університетської суми, розмір якої визначався МНО відповідно до кількості проведених лекційних й практичних годин та науково-кваліфікаційного рівня викладача (§112) [18, стб. 470]. Згідно із підрахунками Ю. Кулаковського, приват-доценти, у кращому випадку, отримували по 200 крб. на рік із спеціальних університетських сум [12, с. 61], а то й взагалі не мали жодних матеріальних виплат [25, с. 63–68].

Аналіз архівних документів про матеріальні виплати приват-доцентам, дозволяє визначити, що за кожну годину у тиждень викладацької праці (як лекційну, так і практичних занять) вони отримували по 100 крб. сріблом на рік, проте, якщо викладач у званні приват-доцента мав вчений ступінь (магістра або доктора), то отримував за кожну годину доплату у розмірі 50 крб. за наукову кваліфікацію [29, арк. 1; 43, арк. 2].

Сума утримання приват-доцента як штатного лектора обов'язкового курсу нараховувалася відповідно до числа лекцій та коливалася у межах 1200 крб. на рік [33, арк. 1 зв.; 17, с. 80]. Наприклад, магістр М. Ващенко-

Захарченко у званні приват-доцента Київського університету із обов'язкового предмету "Теорія ймовірностей" (від 1863 р.) для студентів математичної спеціальності викладав із утриманням по 600 крб. сріблом на рік протягом двох років, а розмір винагороди було збільшено у 1865 р. до 1200 лише у зв'язку із призначенням паралельного курсу на тему: "Теорії чисел" [32, арк. 3–8] (тобто, визначена сума прирівняна до розміру заробітної платні штатного доцента згідно із Статутом 1863 р. [26, с. 44–55; 36, арк. 1 зв.]).

Таким чином, відповідно до охарактеризованих умов, в російських університетах виокремлюються три групи приват-доцентів, кожна з яких мала окремий правовий статус та обов'язки. Отже, до складу першої групи відносилися молоді науковці, які у званні приват-доцентів читали студентам спецкурси та проводили практичні заняття, не маючи штатного утримання. Другу формували приват-доценти (переважно ті, що мали вчений ступінь магістра), тобто, лектори обов'язкових курсів, що відносилися до числа штатних викладачів та отримували заробітну платню, розмір якої коливався у межах 1200 крб. сріблом на рік. Відповідно, на приват-доцентів, як лекторів обов'язкових курсів, поширювалися також і обов'язки штатних викладачів, як то: екзамінування студентів, розгляд студентських досліджень та рецензування їх, представлення факультету результатів, участь у наукових диспутах у якості офіційних опонентів та виконання всіх доручень факультету й ради університету [35, арк. 8]. Наприклад, рада Новоросійського університету доручила приват-доценту А. Маркевичу виступати із доповіддю на святкуванні 100-літнього ювілею від дня народження В. Жуковського [21, с. 237], хоча зазвичай доповідачів для аналогічних заходів обирали із професорів. Особливо поширеною була практика викладання приват-доцентами лекційних курсів на вакантних кафедрах всіх факультетів, окрім медичного [11, с. 273–274]. Останню, третю, групу становили викладачі (переважно докторів наук) інших російських університетів, Академії наук й заслужені професори, які працювали у званні приват-доцентів – таким чином, приват-доцентура не була школою виключно для молодих науковців [12, с. 61–63; 17, с. 80]. Зрозуміло, що найбільш привілейоване положення займала остання група, оскільки до її складу входили вже відомі у науковому колі викладачі та професори, яким не потрібно було доводити свої наукові здібності та виявляти педагогічні навички, обов'язки яких обмежувалися виключно викладацькою діяльністю, а право викладати у званні приват-доцента надавалося за схваленням факультету програми розробленого курсу. Наприклад, юридичний факультет Київського університету у 1916 р. на основі позитивного відгуку професорів М. Цитовича та К. Воблаго на програму курсу "Про державний банк до війни і під час" допустив заслуженого професора М. Сіліна до викладання у званні приват-доцента [42, арк. 13]. Проте, В. Клоссовська, згадуючи про свого чоловіка, відомого метеоролога О. Клоссовського, розповідає, що він свою наукову кар'єру розпочинав у 29 років із звання приват-доцента Київського університету (1876 – 1880 рр.), а через 37 років і закінчив приват-доцентом обов'язкового курсу "Електрика і магнетизм" у Санкт-Петербурзькому університеті у статусі опального викладача, викладацький талант якого був обмежений [10, с. 169–171].

Контроль за діяльністю приват-доцентів покладалася на керівництво факультетів та університету. Перш за все, факультет був зобов'язаний нести відповідальність за якість програми та компетентність лектора перед радою університету, попечителем навчального округу й

МНО, яким подавалися звіти (§111). У випадку невідповідності програм та будь-яких інших порушень вводилися радикальні заходи: стримування кар'єрного росту, звільнення [18, стб. 470]. Наприклад, викладач історико-філологічного факультету Новоросійського університету А. Маркевич у званні приват-доцента пропрацював 9 років (1880 – 1889 рр.), із яких 5 останніх під особливим наглядом, оскільки був звинувачений у нешанобливому висловлюванні про особистість імператора Олександра I на лекціях [20, с. 125; 21, с. 242].

Звернемо увагу, що встановлений загальний порядок звільнення із викладацьких посад не поширювався на приват-доцентів та обмежувався заявою на ім'я ректора про припинення проведення лекцій (§77) [26, с. 26]. Натомість, приват-доценти, які протягом півріччя не займалися викладацькою діяльністю, автоматично звільнялися (Статут 1884 р. §113), наприклад, із числа приват-доцентів Університету Св. Володимира було відраховано В. Заленського, П. Казенецького, К. Абрамовича [43, арк. 5].

У чому ж полягала основана відмінність інституту приват-доцентів і доцентів у російському університеті? Викладач Московського університету Ф. Дмитрієв визначає два основних критерії відмінностей: по-перше, це мета відкриття інститутів, а по-друге, це процедура призначення кандидатів на посаду. Основне завдання доцентури в університеті полягало у знищенні можливих пробілів у викладацькому процесі, поспішно не замінюючи вакантних кафедр. Засновники ж інституту приват-доцентів задавалися метою створити дух конкуренції у професорсько-викладацькому колективі та збагатити зміст навчальних програм новими спецкурсами. Отже, на посаду доцента університет обирав кандидатів, виплачував заробітну платню, призначав лекторами тих курсів, які були необхідними для повноти викладання навчальних предметів. Натомість, кандидати у приват-доценти самі виявляли бажання працювати в університеті зі студентами, тобто їх не обирали, оскільки вони не мали жодного відношення до професорсько-викладацького колективу, й самостійно визначали предмет, який міг співпадати із професорським курсом [5, с. 411].

Таким чином, слід підкреслити, що тенденція до зросту корпусу приват-доцентів у російських університетах стає помітною лише у кінці 90-х рр. XIX ст. за рахунок кількох факторів: по-перше, зміни пріоритетів підготовки викладачів на російському ґрунті; по-друге, знищення штатної доцентури Статутом 1884 р.; по-третє, полегшення умов отримання права читати лекції студентам у званні приват-доцента й по-четверте, вироблення відрегульованого механізму оплати за педагогічну діяльність молодих викладачів. Збільшення чисельності приват-доцентів в університетах Російської імперії сприяло становленню у навчальному процесі все більшої кількості спецкурсів, тобто розширенню навчальних програм та поглибленню викладання загальних лекційних курсів.

Слід, підкреслити, що першочергової мети створення інституту приват-доцентів не було досягнуто. Вкотре запозичена західноєвропейська практика не привилася у російському університеті, перешкодою чому були, як не дивно, традиційні умови розвитку університетської освіти та організації навчально-викладацького процесу, що були завжди обмежені автономією. Система гононарів, яка повинна була забезпечити матеріальною підтримкою молодих викладачів та сприяти встанов-

ленні наукової конкуренції у академічному середовищі, не була визнана й, на противагу поставленим цілям, поширила конфлікти серед викладачів та була відмінена на початку XX ст.

1. Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. Університет Св. Володимира між двома революціями. – К., 2000. 2. Аврус А. И. История российских университетов. Очерки / А. И. Аврус. – М., 2001. 3. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г. / под ред. В. Г. Кинелева; Научно-исслед. ин-т высшего образования. – М., 1995. 4. Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / К. Т. Галкин; [под ред. Н. А. Константинова]. – М., 1958. 5. Замечания на проект общего устава Императорских российских университетов: в 2 ч. – СПб., 1862. – Ч. 2. 6. Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1991. 7. Иванов А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII в. – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М., 1994. 8. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министра народного просвещения за 1870 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – Ч. 160. – № 3. 9. Кареев Н. И. Факультеты / Н. И. Кареев // Энциклопедический словарь: в 86 т. / [Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Т. 35. – СПб., 1896. 10. Клоссовская В. П. Воспоминания о профессоре А. В. Клоссовской / В. П. Клоссовская // Новоросійський університет у спогадах сучасників: Збірник спогадів. До 135-ліття Одеського університету / [автор-укладач Ф. О. Самойлов]. – Одеса, 1999. 11. Краткий очерк истории Харьковского университета за первых сто лет его существования (1805 – 1905 гг.) / [сост.: Д. И. Багaley, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескулов]. – Х., 1906. 12. Кулаковский Ю. А. Гонорар в русских университетах / Ю. А. Кулаковский. – К., 1897. 13. Любимов Н. А. Мой вклад. Статьи, записки, чтения, заметки / Н. А. Любимов. – Т. 1. – М., 1881. 14. Магистр // Энциклопедический словарь: в 86 т. / [Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Т. 35. – СПб., 1896. 15. Миллюков П. Н. Воспоминания (1859 – 1917 гг.): в 2-х т. / Сост. и авт. вст. ст. М. Г. Вандальковская; коммент. и указатель А. Н. Шаханова. – Т. 1. – М., 1990. 16. Миллюков П. Университеты в России / П. Миллюков // Энциклопедический словарь: в 86 т. / [Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Т. 34. – СПб., 1902. 17. Мякотин В. К. Вопрос о профессорском гонораре / В. Мякотин. // Русское богатство. – Б.г. – Б.вып. 18. Общий устав Императорских российских университетов. 23 сентября 1884 г. // Полное собрание законов Российской империи. – [Собрание III. – 1884]. – Т. IV. – СПб., 1887. 19. Перковская Г. А. Развитие исторического образования в университетах России во второй половине XVIII – начале XX в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Перковская Галина Алексеевна. – Ставрополь, 2005. 20. Попова Т. Н. Институт приват-доцента в университетах Российской империи (2-я пол. XIX – нач. XX вв.) / Т. Н. Попова // Записки исторического факультета. Одесский университет им. И. И. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вып. 7. 21. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новоросійського університету / Т. Н. Попова – Одеса, 2007. 22. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения / С. В. Рождественский – СПб., 1902. 23. Синицкий А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР / А. Я. Синицкий. – М., 1950. 24. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России / Елена Владимировна Соболева; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – Л., 1983. 25. Список лиц служащих в Императорском университете Св. Владимира. По 1-е января 1894 г. Приват-доценты // Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира с 1878 по 1891 г. включительно. – К., 1893. 26. Университетский устав 1863 г. – СПб., 1863. 27. Устав Императорского Дерптского университета. 12 сентября 1803 г. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825 гг. – Т. I. – 2-е изд. – СПб., 1864. 28. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / П. Ферлюдин. – Саратов, 1893. – Вып. 1. 29. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (Далі – ЦДІАК України). – Ф. 707, Оп. 28, Спр. 276. 30. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 261, Спр. 15. 31. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 262, Спр. 9. 32. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 29, Спр. 531. 33. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 31, Спр. 616. 34. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 35, Спр. 101. 35. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 35, Спр. 355. 36. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 36, Спр. 111. 37. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 37, Спр. 30. 38. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 49, Спр. 83. 39. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 52, Спр. 32. 40. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 53, Спр. 93. 41. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 54, Спр. 116. 42. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 84, Спр. 3. 43. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 85, Спр. 3. 44. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 52, Спр. 37. 45. Щетинина Г. И. Университеты в России и Устав 1884 г. / Г. И. Щетинина. – М., 1976.

Надійшла до редколегії 12.05.09